

Gabriel, Jiří

[Osten, Gert von der; Klesse, Brigitte; Ott, Günther, ed. Unterricht im Museum ; Friedländer, Renate. Mein Museumsbuch]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná. 1975, vol. 24, iss. G19, pp. 135-139

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111658>

Access Date: 21. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

obsahuje úctyhodných 106 položek a podává dobrý přehled pramenů, v nichž je možno se spolehlivě orientovat v tom, co bylo v sociologii mužské a ženské sociální role v anglicky psané literatuře publikováno.

Co platí pro vybrané dvě ukázky, platí v té či oné míře pro celý sborník. Zhodnoceno souhrnně, jeho přínos není nijak významný – ani v kontextu západní sociologické produkce, kam přes své celosvětové aspirace jednoznačně patří. Pro nás je ovšem připomínkou toho, jak pro svou ne dost pružnou vydavatelskou politiku zbytečně vyklízíme pozice, na kterých bychom se za výsledky své práce neměli nemístně stydět: dodnes např. nevyšel sborník našich vystoupení na torontském kongresu (a naše delegace jela na kongres s reprezentativní řadou vystoupení, z nichž mnohá nebyla dosud publikována ani v češtině). Stejně tak chybí v naší produkci sborník, který by podal shrnující přehled o současném stavu bádání marxistické sociologie v jednotlivých sférách sociologického výzkumu u nás. Je jistě správné, že nároky na publikované práce u nás jsou vysoké; mnohé práce by si však i v podobě diskusních podnětů zasloužily širší publicitu a rozhodně by přispěly k integraci vědeckého úsilí ve společenském výzkumu. Za současného stavu se totiž – a to je podstatné poučení z recenované knihy – dostáváme mnohdy zbytečně v kritice do nevýhodné pozice, kdy sice v konfrontaci lehce můžeme pokázat na evidentní slabiny buržoazní sociologie, naše přednosti však nejsou vidět.

Pavel Pácl, Ivo Možný

Unterricht im Museum (red. Richard Kreidler), Köln 1974, 323 s.; Renate Friedländer: *Mein Museumsbuch*, Köln 1974, 123 s.

S demokratizací kultury, která nastala po druhé světové válce, začala se v některých ohledech výrazně měnit i funkce muzea. Jestliže se muzea dříve obracela k poměrně úzkému okruhu zájemců o různé disciplíny přírodních a společenských věd, zdůrazňuje se nyní jejich výchovná a informační působnost v nejšířším slova smyslu.¹⁾ Muzea nepřestala plnit své tradiční poslání, tj. soustřeďovat, ochraňovat a vědecky zpracovávat sbírkové fondy, získala však také charakter jakési „lidové univerzity“. Skutečnost, že muzea mohou mnohé poznatky a informace zprostředkovat často přitažlivějším způsobem, než je to možné v rámci normálního vyučovacího procesu, přispěla k jejich úspěchu jako novodobých vzdělávacích a výchovných pracovišť.²⁾

Rovněž v oblasti muzejnictví umění se všeobecně prosadil názor, že tyto ústavy nepředstavují pouze klenotnice uměleckých děl, o která pečují odborníci, ale že neoddělitelnou součástí jejich činnosti je styk s veřejností, u níž mají vytvářet předpoklady pro citové i rozumové vnímání uměleckých děl, celkové prohloubení znalostí umělecké historie i soudobé výtvarné tvorby, pro kritické myšlení. V zahraničním tisku se stále častěji zdůrazňuje, že při zprostředkovávání vědy a umění musí existovat integrace mezi muzeem a ostatními institucemi, které se podílejí na výchově, tj. se všemi typy středních i vysokých škol. Zvláště se upozorňuje na to,

1) Hlavní téma IX. generálního shromáždění ICOMu (Mezinárodní rady muzeí) byla problematika výchovné a vzdělávací práce muzeí. Vycházelo se z průzkumů, které proběhly v řadě zemí. Přípravě generálního shromáždění byla věnována velká pozornost zvláště v SSSR (kde se uskutečnily dvě přípravné konference) a v NDR. Na tomto zasedání ICOMu byl rovněž schválen rámcový plán do r. 1980. V něm se m. j. píše: „Muzeum má koordinovat vizuálními způsoby výchovu návštěvníků, pro něž právě muzeum vytváří nenahraditelnou bázi, neboť poskytuje systematickou a didaktickou přehledku originálních objektů, které mají význam pro oblast přírody a lidské činnosti.“

2) Na kolokviích v Moskvě a Leningradě se došlo k tomuto závěru: „Výchovná a kulturní práce je hlavním úkolem muzea. To je povoláno k tomu, aby samo i ve spojení s jinými výchovnými a kulturními institucemi hrálo významnou roli v oblasti vzdělávání mládeže i dospělých. Je třeba umožnit postupné zapojení muzea v národním nebo lokálním měřítku do výchovného systému a přitom současně poskytnout muzeím prostředky pro rozvíjení vzdělávací činnosti.“

že ve vzdělávacím procesu mládeže je třeba využít v maximální míře hodnoty uměleckých předmětů jako přitažlivých historických pramenů, poskytujících speciální údaje o duchovní a sociální atmosféře doby, jako dokladů individuální tvůrčí práce, originálů, jež nenahraditelným způsobem navozují estetický vjem.³⁾

Formy a metody, jejichž prostřednictvím se v zahraničních muzeích umění naplňuje spolupráce muzeí s mládeží, jsou značně různorodé a často také velmi atraktivní; nacházejí mezi žáky a studenty velký ohlas, který se projevuje i ve stoupajícím procentu mladých návštěvníků.⁴⁾ Muzea nejen organizují v rámci výtvárných výstav a expozic tradiční exkurze a besedy pro hromadné školní výpravy nebo zájmové skupiny, ale pořádají i různé speciální výukové kurzy, tematické výstavy a nejrozmanitější kulturní programy.⁵⁾

Dosud ojedinělým výsledkem těsných kontaktů mezi muzeem a školou je kniha *Unterricht im Museum* (Köln 1974, 323 s.), která za redakce pedagoga Richarda Kreidlera vyšla jako první svazek edice *Schriften der Kölner Museen*. Do našich knihoven se dostalo až její druhé, rozšířené vydání.⁶⁾ Z úvodního slova Gerta Ostena se dovídáme, že smyslem a posláním této rozsáhlé publikace, která vznikla z iniciativy pracovníků šesti kolínských muzeí⁷⁾ a muzejních pedagogů z Úřadu pro muzea města Kolína, je pomoci učitelům základních, středních a speciálních škol při přípravě návštěvy jejich třídy v muzeu. Uvedená práce navazuje na učební plány škol a usiluje o to, aby „v dnešní době reprodukcí upozornila na originály, o něž pečují kolínská muzea, a tímto způsobem usnadnila pochopení i kritiku dnes nezbytného světa reprodukcí“. Chce rovněž přispět k výchově žáků – budoucích spoluvlastníků muzeí svého města. Autor úvodu se dále domnívá, že dobře připravená diskuse v muzeu přispívá ke kritickému vidění a myšlení žáků, z nichž se jednou mají stát „nekonformní občané“.

Na Ostenovo úvodní slovo navazuje pak příspěvek Richarda Kreidlera, který upřesňuje především soudobé poslání pedagogiky muzea (*Lerninhalte und Lernziele im Museum*, s. 3–6).

Pedagogika muzea, která se v uplynulém desetiletí prosadila jako speciální disciplína, vychází podle Kreidlera z poznání, že „v sociálních a kulturních podmínkách moderní společnosti se dalekosáhlé zprostředkování a chápání muzejního bo-

³⁾ Touto problematikou se v poslední době zabývala řada autorů. Např. podle Herberta Becka (*Gedanken über Aufgaben des Kunstmuseums*; Museumskunde 1970, č. 2, s. 71–78) umělekohistorické poznatky, které zprostředkují muzea umění, tvoří součást jednoho vzdělávacího systému, jež přispívá k prohloubení vztahu mezi uměleckým dílem a veřejností. Michail Alpatov zdůrazňuje (*Das Museum und die ästhetische Erziehung*; Neue Museumskunde 1973, č. 1, s. 15–19), že muzeum musí ovlivnit vkus a podnítit vznik estetického zážitku u mladých lidí. Günter Reinheckel (*Probleme der Bildungsarbeit kunsthandwerklicher Museen*; Neue Museumskunde 1971, č. 3, s. 186–188) se zabývá pořídem těchto specializovaných muzeí umění na vzdělávacím procesu mládeže. Jejich výchovný význam spatřuje především v tom, že mohou prostřednictvím originálních dokladů znázorňovat historický, umělekohistorický a technologický vývoj, a to emotivním způsobem.

⁴⁾ Výsledky sociologických průzkumů v oblasti muzeí umění v SSSR, Polsku a Francii přináší shodné výsledky; Velké procento návštěvníků muzeí umění tvoří žáci a studenti.

⁵⁾ Např. Herbert Goldhammer nás v článku *Über die systematische Entwicklung von differenzierter Formen und Methoden der Bildungs- und Erziehungsarbeit im Kunstmuseum* (Neue Museumskunde 1971, č. 3, s. 175–185) informuje o akcích, které pro mládež připravili pracovníci Státních uměleckých sbírek v Drážďanech. O spolupráci anglických muzeí s mládeží, píše Walter W. Taylor v článku *Museums and Education* (Museum 1970/71, č. 2, s. 125–128). O řadě akcí připravených pro mládež informuje speciální číslo časopisu *Museum* 1972, č. 1 (celé je věnováno muzeím současného umění na Západě).

⁶⁾ První vydání knihy *Unterricht im Museum* vyšlo v r. 1970 a bylo rychle rozebráno.

⁷⁾ Jde o tato muzea: Römisch-Germanisches Museum, Kölnisches Stadt-Museum, Schnütgen-Museum, Kunstgewerbe-Museum, Wallraf-Richartz-Museum, Rautenstrauch-Joests-Museum.

hatství nemůže zajistit pouze prezentací, popsáním objektů a vydáváním vědecké literatury, ale komplexním využitím psychologických a informativně teoretických znalostí⁶⁾. Zprostředkování vědomostí pomocí muzejních předmětů (z dalšího uvidíme, že se jedná převážně o doklady umění a uměleckých řemesel) má být diferencované a brát ohled na úroveň vzdělání, na zájmy a emoce mladých návštěvníků. Při tomto procesu nelze ovšem potlačovat pocit úcty k uměleckým pokladům, ale naopak je třeba vyvolávat s jejich přispěním smyslové zážitky, které v tak „humánních dimenzích nepřiblíží žádné jiné médium než právě muzejní ústav“. Úkolem pedagogiky muzea je v prvé řadě stanovit obecné muzejní učební cíle, které se uskutečňují prostřednictvím subjektivního i objektivního významu exponátů jako „obsahu učení“, a to v rámci školní nebo všeobecné výuky. Muzea a jejich sbírkové fondy se tak mají stát mostem, který návštěvníka povede k celkovému chápání současného člověka a jeho života, k vidění souvislostí věcí, jež ho obklopují. Kreidler se dále domnívá, že pedagogika muzea může podstatně přispět k pěstování „schopnosti v kontrastu s historií využívat, kritizovat, měnit uspořádání okolního světa, chápat společenské podmínky a společenskou působnost estetických fenoménů, upevňovat osobnost člověka prostřednictvím senzibility percepce“. Pedagogika muzea proto chápe intenzitu pozorování vnějšího světa za nejvlastnější pole své působnosti; to odpovídá emocionální i kognitivní činnosti lidí a přispívá k tomu, že se umění v muzeu chápe jako „médium společenské komunikace a ovlivňování, i jako individuální seberealizace“. Mezi hlavní úkoly soudobé pedagogiky muzea počítá autor rovněž úsilí vytvořit u mládeže „laické uvědomění“, tzn. dosáhnout toho, aby znaloství uměleckých děl, smysl pro dobrou kvalitu a kritický úsudek nebyly vyhrazeny jen úzkému okruhu lidí.

Vlastní obsah knihy *Vyučování v muzeu* je rozdělen do tří kapitol. V první kapitole je výběr ze sbírkového fondu kolínských muzeí rozčleněn podle vyučovacích oborů tak, aby byl v souladu s učebními osnovami základních středních a speciálních škol, v druhé kapitole jsou reprodukcce příslušných objektů a v třetí je podán jejich umělecko-historický a historický popis.

Uspořádání první části je velmi přehledné. Nejdříve je uveden typ školy, za níž pak následuje tabulka, jež obsahuje několik rubrik: vymezení učebního obsahu, adekvátní soubory muzejních předmětů, odkaz na muzeum, jež je vlastním exponátu, odkaz na číslo reprodukce a na hodnotící text. Mezi učební obsahy patří zajímavá témata z oblasti sociální, historické, umělecko-historické, výrobní a obecné kulturní problematiky.⁷⁾ V seznamech exponátů převažují objekty umělecko-historického, uměleckořemeslného a umělecko-průmyslového charakteru. Autoři – odborníci kolínských muzeí – zde stáli před obtížným úkolem: z velkého množství muzejních děl, mezi nimiž je řada světoznámých pokladů, vybrat taková, která by nejen odpovídala výukovým programům, ale byla i přitažlivá pro mládež a rovnoměrně reprezentovala sbírkové fondy jednotlivých ústavů.⁸⁾ Výsledek jejich práce je pak náhorný dokladem toho, kolik různých obsahových okruhů lze doložit muzejními předměty s vynikající umělečkou i historickou hodnotou. Rozsah učebních témat ovšem není encyklopedický, stejně jako stanovené učební obory nejsou dokumen-

⁶⁾ Příklady učebních obsahů: *Sociální studie* – dříve a dnes; člověk a čas; změna života a okolního světa v průběhu doby (období Říma, středověk, obrazy města, dopravní cesty a dopravní prostředky, kostely a kláštery, obydlí a domácnost, oděvy a životní prostředí). *Historie* – rané formy kultury; Alexandr Veliký; Římané a Germáni na Dunaji; rozpad římského impéria; život ve středověku; město a jeho politické, hospodářské a právní uspořádání; reformace a její vývoj; dvorská kultura 18. století; nový svět; kolonizace; evropský imperialismus 19. století. *Vývoj architektury. Druhy sochařské tvorby. Malířství* – malířství ve středověku; renesance a barok; umění 18. století; malířství 19. století; realismus a impresionismus; Vincent van Gogh; expresionismus; malířství 20. století; současná malba. *Odivání v průběhu staletí. Technika malby. Pracovní výchova*, atd.

⁷⁾ Příklady: Zátíší ze čtyřicátých let 17. století, autor Frans Snyders (1579–1657), údaje ze života malíře, stručný rozbor a popis díla, základní informace o vývoji malby zátíší. Model města Kolína z r. 1580, popis tehdejšího Kolína, jeho architektura, společenská a hospodářská struktura, informace o vzniku a vývoji měst.

továny vyčerpávajícím způsobem; takový úkol není možné zajistit v rámci muzeí jediného města.

Obrazový oddíl knihy neplní obvyklou reprezentační funkci souboru reprodukcí v běžných uměleckohistorických publikacích. Reprodukce jsou tu názornou pomůckou pro přípravu návštěvy muzea; při exkurzi pak umožňují pohotověji najít určitou práci.

Popisy objektů v třetí části knihy (ta je členěna podle jednotlivých muzeí) jsou velmi podrobné. Upozorňují na uměleckou i věcnou podstatu děl, informují o způsobech jejich zpracování, využití, původní lokaci, obsahují zajímavé údaje o autorovi a jeho době. Nechybí ani náčrt historie příslušného žánru, např. stručný vývoj portrétního malířství, malby zátiší, malby vedut apod. Autoři usilovali o to, aby pomocí těchto faktů přiblížili sociální, hospodářské, kulturní poměry společnosti, která podmínila vznik určitého díla. Z obsáhlých údajů si pak učitel může vybrat ty, které vyhovují jeho pojetí učební látky; každý exponát může být totiž využit z několika různých hledisek.

Druhým příspěvkem edice *Schriften der Kölner Museen* je knížka *Mein Museummunch Kindertalag* (Köln 1974, 123 s.). Jde o publikaci mimořádného významu: poprvé v dějinám muzejnictví vydalo totiž nějaké muzeum katalog ze sbírek určený pouze pro děti. Vydavatelem této originální práce je známé muzeum umění Wallraf-Richartz-Museum. Autorka katalogu Renate Friedländerová využila při jeho zpracování zkušeností řady učitelů výtvarné výchovy, dále odborníků, kteří se zabývají pedagogikou muzea a muzejních pracovníků. Cílem knížky, jak autorka poznamenává ve stručném úvodu, bylo vybrat umělecká díla, která jsou zvláště blízká dětskému vnímání, a přiblížit je tak, aby zážitek z návštěvy muzea co nejlépe ovlivnil myšlenkový a citový svět dítěte. Autorka poznamenává: „Pro tuto knihu neexistuje model, podle kterého bychom se mohli řídit. Je nově zpracovaná a stránka vedle stránky je uzpůsobena myšlení dítěte.“ Vlastní text knihy uvádí rozhovor tří dětí před budovou muzea, které chtějí navštívit. Následují stručné informace o životě dvou zakladatelů muzea.¹⁰⁾ Vtipným komentářem a fotografiemi provází pak autorka katalogu vstup dětí do muzea, jejich setkání s průvodcem, s dislokačním plánem expozice a sbírek. (V plánu je rovněž označeno umístění exponátů, jejichž výběr je v katalogu předkládán.) Na dalších stránkách knížky se pak mladí čtenáři seznamují s pojmy muzejní katalog, umělecké dílo, s pracovním náradím umělců atp.

Hlavní náplň katalogu tvoří ovšem soubor citlivě vybraných uměleckých děl muzejního fondu. Ve všech případech jde o práce mimořádné umělecké hodnoty i o obrazy, sochy, grafiky, které jsou výtvarným pojetím dětem srozumitelné. Tyto objekty se člení do několika tematických okruhů: město Kolín, mosty, zvířata, plastiky, obrazy rodiny, historie loupežných přepadení, díla vytvořená ze šrotu, pop-art. U jednotlivých děl jsou uvedeny stručně a jasně formulované údaje o autorovi, o zaměření práce, o jejím výtvarném zpracování. Děti jsou vyzývány k aktivní činnosti, např. k tomu, aby u starých vedut Kolína objevily známé architektury, určily rozdíly mezi jejich tehdejšími a dnešními vzhledem; v jiných případech se děti vyzývají, aby našly obraz s podobnou tematikou, dílo stejného autora nebo aby se pokusily namalovat podobný předmět. Katalog je i v této části oživen rozhovory dětí nad vystavenými exponáty, reprodukcemi dětských maleb a fotografiemi shodných námětů, které mají ukázat rozdíl mezi skutečností a jejím ztvárněním v uměleckém díle. Do středu katalogu je zařazen instruktivní oddíl, který obsahuje informace o základních a doplňkových barvách a o jejich využití v abstraktní kom-

¹⁰⁾ Kanovník Ferninad Franz Wallraf, jeden ze zakladatelů muzea, patřil mezi vzdělané sběratele umění. Ve svém domě shromáždil díla římského původu a tvorbu z let 1300–1550. Jeho sbírka byla instalována v budově, kterou dal postavit Johann Heinrich Richartz; tento objekt byl za druhé světové války zničen, a proto po r. 1945 nechalo město Kolín postavit budovu novou. Dnešní rozsáhlá sbírka muzea dokládá vývoj světového malířství od gotiky po současnost (s výjimkou anglické tvorby) a vývoj sochařství od 18. století po současnost. Mezi nejvýznamější sbírkové celky patří starokolínské malířství, nizozemské malířství Rembrandtovy doby, francouzský impresionismus, poimpressionismus, kubistická tvorba, soudobé americké malířství.

pozici.¹¹⁾ Dětský návštěvník je také upozorněn na ateliéry, v nichž se žáci různých škol učí kreslit a malovat, a na stánek s pohlednicemi exponátů. Přílohu tvoří soubor fotografií umělců-autorů publikovaných děl se stručnými údaji o jejich životě a tvorbě. Poslední věty katalogu jsou adresovány rodičům: Autorka v nich upozorňuje na to, že katalog je určen pro několik návštěv muzejních expozic; jedna návštěva nemá totiž přesáhnout jednu hodinu, a má být věnována pouze některému z uvedených tematických okruhů.

Účinek knihy je znásoben jednoduchou, avšak promyšlenou grafickou úpravou, perfektně provedenými reprodukcemi a efektní obálkou, kterou zdobí výrazná dekorativní dětská malba. Záměr autorky a jejich spolupracovníků – zlákat děti k návštěvě muzea a z této návštěvy současně učinit atraktivní událost – podařilo se realizovat neobyčejně šťastným způsobem.

Zahraněční zkušenosti ze spolupráce muzeí umění s dětmi a mládeží jistě vyvolají otázku, do jaké míry a jakými způsoby se také u nás využívá bohatých a hodnotných sbírek muzeí umění (galerií) pro výchovu mladé generace. Vždyť po druhé světové válce se síť těchto institucí rozrostla trojnásobně; vedle ústavů s více než stoletou historií (např. Národní galerie v Praze a Moravská galerie v Brně) byla v každém větším městě založena galerie výtvarného umění, takže v současné době na území našeho státu působí 44 městských, okresních, krajských a centrálních zařízení. Ta soustřeďují doklady historického vývoje světové, české a slovenské výtvarné tvorby i soudobného umění, vědecky zpracovávají sbírkové fondy a využívají jich ke vzdělání a výchově dospělých i mládeže. Muzeologické bibliografie¹²⁾ zaznamenávají příspěvky věnované spolupráci muzeí se školou a mládeží vůbec, avšak zatím pouze dva články si všímají výsledků, jež ve zmíněné výchovné oblasti dosáhly galerie.¹³⁾ To ovšem neznamená, že se galerie nesnaží organizovat různé akce pro mládež. Právě naopak – statistické přehledy a výsledky ojedinělého sociologického průzkumu¹⁴⁾ dokládají, že žáci, studenti a učni tvoří stále větší část návštěvníků výstav, expozic a přednášek, jež připravily naše galerie. Avšak stoupající návštěvnost není ještě sama o sobě kritériem úrovně, osobitosti a nekonvenčnosti programů určených pro mládež, neboť nelze zapomínat, že značné procento tvoří právě organizované návštěvy tříd. Rozhodující je totiž výsledný dojem, jaký zanechá setkání s uměleckými díly v mladém vnímání, a vliv, který by měla mít návštěva muzea na formování estetického vkusu, citu pro kvalitní uměleckou práci i pro celkový vztah k životu. Domníváme se, že v tomto směru existuje jak u odborníků muzeí umění, tak i u pedagogických pracovníků jen dost nejasná představa. Spolupráce galerií se školami a pedagogickými pracovišti je často formální a nedostatečná. Spočívá pouze v tom, že škola zorganizuje návštěvu jednotlivých tříd a galerie připraví odborný výklad k výstavě nebo k expozici. Učitel je zpravidla málo informován o poslání galerijní práce, o skladbě sbírkových fondů, o přípravě výstavy. Na druhé straně muzejník ovládá sice dobře svůj obor, ale většinou mu chybí potřebné pedagogické a psychologické znalosti; také nezná složení třídy, osobní záliby a zájmy žáků. Publikace kolínských muzeí, které jsou výsledkem úzkého pracovního kontaktu odborníků z muzeí i pedagogických pracovišť, naznačují jednu z možných cest v této oblasti.

Jiří Gabriel

¹¹⁾ Tento oddíl je nazván *Malá škola barev pro chytré děti*. Obsahuje informace o dělení barev, o postupu při míchání barev, praktický vzor na vybarvení apod.

¹²⁾ Jiří Špét: *Bibliografie muzeologické literatury za léta 1968–1972*, Ústřední muzeologický kabinet, Praha 1973; *Bibliografická příloha metodického listu Spolupráce školy a muzea*, Ústřední muzeologický kabinet, Praha 1971, č. 1; *Výběrová bibliografie literatury o galerijní práci*, Metodické listy Moravské galerie v Brně, Brno 1973, č. 11.

¹³⁾ Mirek Wágner: *Spolupráce muzea a školy v oblasti výtvarné výchovy*, Metodický list Ústředního muzeologického kabinetu, Praha 1971, s. 121–124; Jiří Hlušíčka: *Moravská galerie a mládež*, Bulletin MG, č. 15, Brno 1972.

¹⁴⁾ Výsledek sociologického průzkumu návštěvnosti výtvarných výstav byl uveřejněn v publikaci *Návštěvnost galérií a výstav výtvarného umenia na Slovensku*, Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky, Bratislava 1974, 126 s.